
СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В ПРАКТИЦІ УПРАВЛІННЯ

УДК 331.1:330.341

Л. Л. ШАМІЛЕВА,
доцент, кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу економічних проблем соціальної політики,

О. О. ХАНДІЙ,
доцент, кандидат економічних наук,
докторант

Інститут економіки промисловості НАН України,
вул. Марії Капніст, 2, 03057, Київ, Україна

РЕЗЕРВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО І ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛІВ УКРАЇНИ

Обґрунтовано резерви та основні чинники розвитку соціального і трудового потенціалів для забезпечення сталого економічного зростання. Наведено результати застосування авторської методики визначення інтегрального показника соціального і трудового потенціалів. Оцінено вплив внутрішніх складових інтегрального показника соціального та трудового потенціалів на його зміну.

Ключові слова: резерви розвитку; соціальний потенціал; трудовий потенціал; соціально-економічне зростання.

Бібл. 12; рис. 2; табл. 3; формул 6.

UDC 331.1:330.341

LARISA SHAMILEVA,
Associated Professor, Cand. of Econ. Sci.,
Leading Researcher of the Department of Economic Problems of Social Policy,

OLENA KHANDII,
Associated Professor, Cand. of Econ. Sci., Doctoral student

Institute of Industrial Economics of the NAS of Ukraine,
2, Marii Kapnist St., Kyiv, 03057, Ukraine

RESERVES FOR DEVELOPMENT OF SOCIAL AND LABOR POTENTIALS OF UKRAINE

The reserves and main factors of development of social and labor potential to ensure sustainable economic growth are substantiated. The results of applying the authors' methodology for determining the integral index of social and labor potential are presented. The influence of the internal components of the integral index of social and labor potential on its change is assessed.

Keywords: development reserves; social potential; labor potential; socio-economic growth.

References 12; Figures 2; Tables 3; Formulas 6.

© Шамілева Лариса Леонідівна (Shamileva Larisa), 2019; e-mail: larisashamileva2017@gmail.com;
© Хандій Олена Олексіївна (Khandii Olena), 2019; e-mail: alkhandiy@ukr.net.

Соціальний вектор економічного зростання спрямований на продуктивну та ефективну зайнятість, гідну працю та створення якісних робочих місць, розширення самозайнятості населення, забезпечення сприятливих умов для підвищення кваліфікації, якісної освіти, що створюють умови для розвитку людського потенціалу. Особливе місце посідають цілі, які пов'язані з подоланням бідності та скороченням нерівності, забезпеченням здорового способу життя, добробуту в безпечних і життєстійких населених пунктах.

Визначення впливу соціальних і трудових чинників на можливості економічного зростання є однією з важливих умов подолання кризового стану, досягнення конкурентоспроможності України, реалізації національних Цілей сталого розвитку, які визначають систему стратегічних та оперативних цілей переходу до інклюзивного економічного, соціального та екологічного розвитку країни до 2030 р. Одним з підходів до вирішення цього завдання є конструювання та розробка моделей взаємозв'язку і взаємодії соціальної та трудової сфери і соціально-економічного розвитку для окреслення напрямів, шляхів і механізмів перетворення соціального і трудового потенціалів на підйоми соціально-економічного розвитку.

Отже, **мета статті** – визначити резерви розвитку соціального і трудового потенціалів країни та основних соціальних і трудових чинників забезпечення економічного зростання.

Кількісний вимір впливу соціальних і трудових чинників на забезпечення економічного зростання дозволяє на основі визначених резервів збільшення соціального і трудового потенціалів оцінити можливі обсяги макроекономічних показників (тобто ВВП) за умови активізації ідентифікованих чинників та їх мобілізації.

Окреслення пріоритетних напрямів і механізмів активізації соціальних і трудових чинників економічного зростання стає можливим при науково-методичному обґрунтуванні відповідних управлінських рішень для їх залучення, формування стратегічних пріоритетів соціальної та економічної політики. Водночас активізація суб'єктів соціально-трудова відносин для мобілізації резервів зростання соціального і трудового потенціалів створюють умови для економічного піднесення.

Соціальний і трудовий потенціали як чинники економічного зростання в сукупності виступають як системоутворюючий елемент сучасної економіки, тому оцінка його впливу на забезпечення економічного розвитку дає можливість визначити об'єктивні закономірності соціально-економічного зростання й розвитку під впливом соціального та трудового потенціалів і дає підстави для науково-методичного обґрунтування напрямів і механізмів активізації соціальних і трудових чинників забезпечення такого розвитку.

Питання розвитку соціального і трудового потенціалів дістали відображення у працях таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як О. Амоша, В. Антонюк, Д. Богиня, А. Воронкова, О. Грішнова, В. Гриньова, С. Гринкевич, М. Долішний, М. Дороніна, Р. Колосова, О. Новікова, В. Онікієнко, А. Панкратов, В. Пономаренко, О. Посилкіна, О. Федонін та інші.

Сьогодні в наукових дослідженнях відносно проблематики сутності, змісту та значення соціального потенціалу існує декілька напрямів, які пов'язані, насамперед, з функціональною спрямованістю, зокрема з цілеорієнтацією його використання, сутнісними характеристиками, внутрішньою структурою. У тих працях, де соціальний потенціал розглянуто за функціональною спрямованістю в забезпеченні економічного піднесення та зростання, автори пропонують до напрямів зростання соціального потенціалу віднести розвиток системи відносин, форму-

вання нових стимулів і мотивів економічного зростання, впровадження інновацій, розширення можливостей, здібностей, готовності суспільства до прогресивних перетворень [1; 2; 3].

Суспільний трудовий потенціал акумулює та синтезує сукупні здібності до суспільно корисної праці працездатного населення, а його розвиток зумовлює зміни основних параметрів економічного зростання, зокрема, темпи та рівень економічного зростання, що супроводжується підвищенням рівня, якості життя та матеріального добробуту населення, покращенням стану навколишнього середовища, умов життєдіяльності та прогресивними змінами в суспільстві в цілому. Основні трудові чинники забезпечення економічного зростання пов'язані, насамперед, з підвищенням продуктивності та ефективності праці, зміною характеру праці, виникненням нових технологій, формуванням інноваційного потенціалу працівника, його креативності, постійним нарощуванням потенціалу для розвитку, посиленням мотиваційної складової трудової діяльності тощо.

У наукових працях С.С. Гринкевич [4], В.С. Васильченка, А.М. Гриненка, О.А. Грішної, Л.П. Керб [5], А.А. Вербицького, О.Г. Ларіонової [6], В.В. Черніченко [7], О.П. Мельничук [8], М.В. Кравченко [9] та багатьох інших акцентується увага на пріоритетності економічної, освітньої, демографічної, соціальної, духовної, кваліфікаційної, мотиваційної та інших складових трудового потенціалу. Обґрунтування кожної складової трудового потенціалу супроводжується розглядом можливих резервів зростання, шляхів розвитку потенціалу та впливу на соціально-економічні процеси в країні. Аналіз публікацій свідчить про високий науковий інтерес до зазначеної теми дослідження і об'єктивну необхідність удосконалення підходів до визначення резервів розвитку соціального і трудового потенціалів з розкриттям механізму прийняття рішень щодо їх формування і розвитку.

Активізація соціального і трудового потенціалів є безперервним процесом у структурі відтворювального процесу, який забезпечує шляхом багатосуб'єктних соціальних і соціально-трудова взаємозв'язків перетворення можливостей на дійсність, супроводжується появою нових форм і технологій їх реалізації й забезпечує адаптацію соціальних суб'єктів або суб'єктів соціально-трудова відносин (зокрема, людини, соціальної групи, спільноти чи суспільства та ін.) до нових для них соціальних чи соціально-трудова відносин і викликів.

Теоретико-методологічні засади активізації соціального і трудового потенціалів економічного зростання базуються на узагальненому підході врахування соціальної компоненти в забезпеченні економічного зростання. За змістом цього підходу соціальна складова включає основні елементи соціального і трудового потенціалів, які при аналізі їх впливу на забезпечення економічного зростання визначаються як основні фактори такого розвитку. Кількісна оцінка сучасних систем складних соціально-економічних явищ і процесів базується в більшості випадків на інтегральних комплексних показниках, які визначаються багатьма найвагомішими вихідними показниками та індикаторами їх виміру шляхом агрегування в узагальнюючу інтегральну оцінку.

У ході аналізу зміни рівнів складних соціально-економічних явищ у динаміці на основі інтегрального показника доцільно використовувати адитивну згортку за алгоритмом багатовимірної середньої (простой або зваженої). Такий підхід, поряд з визначенням основних тенденцій і закономірностей зміни в часі, дає можливість кількісно оцінити вплив окремих внутрішніх складових на відносну зміну інтегрального показника, ідентифікувати основні чинники стимулювання (гальмуван-

ня) зміни рівнів явища, що досліджується, як за окремі періоди, так і в цілому за весь строк дослідження, визначити обсяги резервів його збільшення.

Оцінка впливу соціальних і трудових чинників на економічний розвиток зумовлює необхідність розробки інтегрального показника формування та розвитку соціального і трудового потенціалів ($I_{стп}$) на основі агрегування показників та індикаторів виміру за такими складовими: демографічна, здоров'я та санітарний стан населення, матеріальна забезпеченість, соціально-трудова сфера, зокрема зайнятість та соціально-трудові відносини, освіта, культура, інформаційно-комунікативні послуги, соціальна згуртованість та єдність, соціальні ризики та соціальне виключення, соціальна інфраструктура. Обґрунтування внутрішніх складових соціального і трудового потенціалів, які можуть формувати чинники економічного зростання, базується на характеристиках їх змісту та аналізі досягнутих рівнів.

Можливості демографічної складової в забезпеченні і формування, і розвитку соціального і трудового потенціалів пов'язані, насамперед, із загальною чисельністю населення, динамікою її зміни, статеві-віковою структурою, параметрами відтворення як чисельності, так і окремих структур населення. Якщо потенціал розглядається в узагальненому значенні як можливість або джерело можливостей, то основні показники цієї складової визначають кількісні характеристики відповідних потенціалів, які за певних умов можуть бути мобілізовані для трансформації в соціальні та трудові чинники економічного зростання.

Показники за складовою “Здоров'я та санітарний стан” включають життєвий потенціал, рівень захворюваності на соціально зумовлені (туберкульоз, ВІЛ-інфекції, венеричні захворювання) та пов'язані з алкоголізмом і наркоманією хвороби, рівень інвалідності населення, середній рівень дитячої інвалідності, які значно обмежують можливості формування трудового потенціалу.

Наступна складова у структурі соціального і трудового потенціалів у визначенні їх ролі в забезпеченні економічного зростання пов'язана з рівнем матеріального забезпечення населення як базової умови розвитку безпосередньо самих потенціалів. З одного боку, рівень матеріального добробуту створює умови для розвитку та відтворення як соціального, так і трудового потенціалів, можливості їх трансформації в ресурс економічного розвитку, а з іншого – формування мотивації для розширення платоспроможності населення є чинником економічного зростання.

У сукупності показників, які визначають рівень розвитку та умови активізації чинників як трудового, так і соціального потенціалів за соціально-трудовою сферою, йдеться про рівні зайнятості та економічної активності населення, зниження безробіття (особливо довготривалого та серед молоді). Саме безробіття обмежує умови реалізації трудового потенціалу, коли звужуються або навіть втрачаються можливості трансформації людського потенціалу в людський капітал, супроводжується професійною декваліфікацією та знеціненням людського капіталу, послабленням мотивації, “ерозією” трудової етики, падінням чи зниженням соціальних зв'язків тощо.

Забезпечення надійних і безпечних умов праці для всіх працюючих, зокрема, шляхом застосування інноваційних технологій у сфері охорони праці та промислової безпеки зумовлено необхідністю збереження людського та трудового потенціалів за рахунок зниження рівнів професійних ризиків, створення гідних умов праці та безпечних робочих місць. Основними індикаторами виміру рівня цих ризиків є кількість потерпілих від нещасних випадків на виробництві, частка працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці, рівень тяжкості

виробничого травматизму. Зменшення виробничого травматизму та професійної захворюваності зумовлює істотне підвищення ефективності використання трудового потенціалу як окремого працівника, так і всього суспільства.

Рівень конкурентоспроможності національної економіки, забезпечення її економічного зростання безпосередньо визначається якістю робочої сили, її освітньо-кваліфікаційним і професійним потенціалом, а можливість доступу до якісних освітніх послуг формує умови його зростання. Освітня складова в системі утворення та розробки соціального і трудового потенціалів визначається індикаторами характеристик якості робочої сили за підсистемою “Соціально-трудова відносина”: частка осіб, які в 14–35 років мають професійно-технічну освіту та підвищили свою кваліфікацію або навчені нових професій; важливим питанням регулювання соціально-трудова відносин є оплата праці (середньомісячна заробітна плата в доларовому еквіваленті за ринковим курсом НБУ).

Складовою “Освіта, культура та інформаційно-комунікативні послуги” включає індикатори, які оцінюють кількість користувачів Інтернету, рівень забезпеченості друкованими виданнями, масовими та універсальними бібліотеками, кількість відвідувачів культурних закладів, рівень зайняття спортом, у тому числі й серед дітей віком до 17 років, рівень освіти у ВНЗ усіх рівнів акредитації та професійно-технічних і загальноосвітніх закладах; частку дітей, які навчаються (серед населення віком 7–22 роки), загальні витрати на освіту (% до ВВП), витрати домогосподарств на освіту в структурі їх загальних витрат, загальні витрати в розрахунку на 1 учня або студента і рівень незадоволеності своєю освітою.

Досить важливою складовою, яка забезпечує можливості формування, розвитку та мобілізації соціальних і трудових чинників економічного зростання, є підсистема, яка визначає рівень соціальної згуртованості та соціальної єдності населення. Головні індикатори, які можна використовувати для кількісного виміру досягнутого рівня, визначаються за результатами соціологічного моніторингу на основі суб’єктивних оцінок респондентів. Зокрема, це рівні довіри/недовіри до соціальних інститутів, протестного потенціалу, соціальної напруженості, громадянської активності, політичної свободи, індексу соціального самопочуття, міграційних настроїв, орієнтації/дезорієнтації населення у правовому полі.

До підсистеми “Соціальні ризики та соціальне виключення” входять такі індикатори: девіантна поведінка, соціальна ізоляція та виключення, незахищеність у старості, ризики самотності; рівень злочинності, показник засудженості, кількість неповнолітніх, які підозрюються у скоєнні злочинів і засуджених за скоєння злочинів; чисельність дітей, які позбавлені батьківського піклування, кількість розлучень; рівень витрат на соціальний захист і співвідношення середньомісячних пенсій з прожитковим мінімумом та середньою заробітною платою. Практично всі наведені показники за цією складовою виступають чинниками негативного впливу як на створення умов розвитку соціального та трудового потенціалів, так і на можливості їх активізації в забезпеченні економічного зростання.

Доступність населення до освітніх і медичних послуг, забезпеченість освітньою та медичною інфраструктурою є визначальними для підвищення якісних характеристик соціального і трудового потенціалів, збереження працездатності, тривалості життя, підвищення якості життя, що визначає значущість соціальної інфраструктури. До показників, які характеризують цю складову, належать забезпеченість загальноосвітніми та професійно-технічними закладами і ВНЗ, рівень місткості амбулаторно-поліклінічних закладів, рівень забезпеченості лікарями,

середнім медичним персоналом і лікарняними ліжками, обсяги та інтенсивність пасажироперевезень, забезпеченість населення житлом.

Визначення інтегрального показника за методикою багатовимірної середньої арифметичної базується на агрегуванні нормованих значень наведених індикаторів Z_{ij} за окремими складовими у відповідні субіндекси (I_k), а вже на їх основі розраховується безпосередньо інтегральний показник ($I_{\text{стп}}$). Субіндекси за кожною складовою (I_k) визначаються на базі адитивної згортки, згідно з основними положеннями якої цінність цілого дорівнює цінності її складових, тобто за алгоритмом багатовимірної середньої:

$$I_k = \frac{1}{k_i} \sum_{i=1}^{k_i} Z_{ik}, \quad (1)$$

де k – внутрішня підсистема (складова) інтегрального показника; $k = \overline{1,8}$; k_i – кількість нормованих індикаторів за k -ю складовою; Z_{ik} – нормований i -й індикатор k -ї складової.

Інтегральний показник соціально-трудового потенціалу ($I_{\text{стп}}$) за умови рівнозначності внутрішніх складових розраховується за таким співвідношенням:

$$I_{\text{стп}} = \frac{1}{8} \sum_{k=1}^8 I_k. \quad (2)$$

При адитивній згортці за алгоритмом багатомірної середньої простої визначення впливу окремих підсистем на відносну зміну інтегрального показника базується на методі пропорційного розподілу за таким співвідношенням [10, с. 57–58]:

$$\Delta I_k, \text{ відн.} = \frac{\Delta I_{\text{стп, відн.}}}{\Delta I_{\text{стп}}} \cdot \Delta I_k, \quad (3)$$

де $\Delta I_k, \text{ відн.}$ – відносний вплив k -го субіндексу на зміну інтегрального показника (%); ΔI_k – абсолютна зміна k -го субіндексу за визначений термін.

$$\Delta I_k = I_{kt} - I_{kt-1}, \quad (4)$$

де I_{kt} ; I_{kt-1} – рівень k -го субіндексу, відповідно, за t та $t-1$ періоди.

$$\Delta I_{\text{стп, відн.}} = \left(\frac{I_{\text{стп, } t}}{I_{\text{стп, } t-1}} - 1 \right) \cdot 100, \quad (5)$$

де $\Delta I_{\text{стп, відн.}}$ – темп зміни інтегрального показника (%).

$$\Delta I_{\text{стп}} = I_{\text{стп}, t} - I_{\text{стп}, t-1}, \quad (6)$$

де $\Delta I_{\text{стп}}$ – абсолютна зміна інтегрального показника.

Аналогічний алгоритм використовується при визначенні впливу окремих індикаторів на відносну зміну відповідного субіндексу для кожної внутрішньої складової. Визначення відносного впливу кожного субіндексу на темпи зміни інтегрального показника (%) у цілому дозволяє провести повну ідентифікацію основних факторів і виявити напрями їх впливу на зміну рівня соціального і трудового потенціалів. Аналогічно за кожною підсистемою детально визначається вплив кожного показника, що забезпечує наукову обґрунтованість розробки методів і механізмів активізації соціального і трудового потенціалів.

Інформаційний простір для визначення показника сформовано на основі багатьох статистичних і соціологічних індикаторів і показників складових потенціалів за 2007–2016 рр. *. Зміна рівнів інтегрального показника (рис. 1) свідчить, що основні закономірності в цілому відповідають тенденціям зміни макроекономічних показників, які склались у країні протягом останнього десятиріччя.

* Статистичні дані за 2008–2016 рр. / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>; Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 3 (17). – К. : Інститут соціології НАН України, 2016. – 547 с. – С. 503–504.

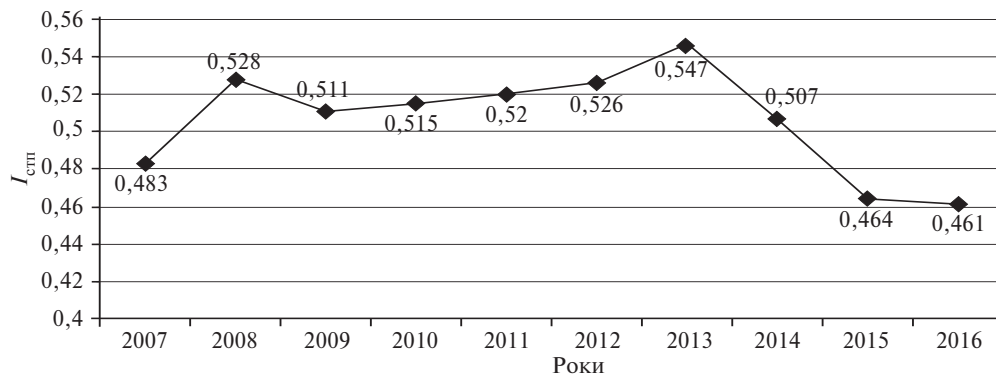

Рис. 1. Динаміка зміни інтегрального показника соціального і трудового потенціалів за 2007–2016 рр.

У загальній тенденції можна виокремити найбільш сприятливі періоди для забезпечення умов розвитку соціального і трудового потенціалів, а саме: до початку світової фінансової кризи (2008 р.) та відновлення економічного зростання після виходу з неї (2011–2013 рр.). Починаючи з середини 2014 р. і донині має місце істотне зниження рівнів соціального і трудового потенціалів. За їх значенням, станом на 2016 р., ми відкинуті на десятиліття назад, а порівняно з найбільш “благополучним” 2013 р. втрати рівня потенціалу становлять близько 15,7%. Якщо до 2013 р. рівень соціального і трудового потенціалів підвищився на 13,3%, то вже у 2016 р. – знизився на 4,6% порівняно з 2007 р.

Найбільші позитивні зрушення сталися в підсистемі, яка визначає рівень соціальних ризиків і соціального виключення. За 2007–2016 рр. відповідний індекс (I_7) збільшився майже удвічі, а темп зростання становив 204,8%, на 18–25% підвищилися також рівні субіндексів за демографічною складовою, за оцінкою здоров’я та санітарного стану населення й рівнем матеріальної забезпеченості та бідності. Водночас за іншими складовими мало місце істотне падіння відповідних субіндексів. Зокрема, більше ніж удвічі знизився рівень субіндексу за освітою, культурою та інформаційно-комунікативними послугами, приблизно така сама інтенсивність падіння мала місце за оцінкою рівня соціальної інфраструктури. Майже на 24% знизився рівень субіндексу оцінки соціальної згуртованості населення та його єдності та на 3,2% – за соціально-трудовою сферою. Крім того, простежується, що вся соціально-трудова сфера, яка в основному визначає безпосередньо рівень розвитку трудового потенціалу, в дослідженні розподілена на дві складові – зайнятість і соціально-трудові відносини. Розрахунки свідчать, що основні проблеми пов’язані саме з підсистемою “Зайнятість”. Субіндекс за її складовими ($I_{4.1}$) знизився за останнє десятиліття на 15%. Одночасно рівень розвитку соціально-трудових відносин має позитивну тенденцію до підвищення, що підкреслюється його приростом на 18,6%.

Застосування інших методик дослідження підтверджують визначений істотний вплив соціальних і трудових чинників на економіку. Так, А.С. Магдич у своїй праці [11] робить такі висновки: зосередившись на соціальному розвитку, збільшенні тривалості життя, поліпшенні освіти, скороченні бідності, а також на встановленні контролю над рівнем безробіття, країна може досягти стійких темпів економічного зростання. Інвестиції в людський капітал відіграють важливу роль у забезпеченні сталого розвитку економіки і мають бути одним з основних завдань будь-якої країни,

яка бажає досягти високого рівня матеріального добробуту та отримання економічних вигод. Результати нашого аналізу соціального потенціалу доводять залежність рівня розвитку регіонів України і соціального потенціалу, а також підтверджують значний ступінь диференціації в регіонах з високим і низьким рівнями розвитку соціального потенціалу [12]. Визначені за методами пропорційного розподілу оцінки міри впливу кожної складової на відносну зміну інтегрального показника дані (табл. 1) свідчать, що в цілому за 2007–2016 рр. основні чинники підвищення рівнів розвитку соціального і трудового потенціалів були пов'язані саме з тими складовими, які мали позитивні тенденції. За рахунок істотного зниження рівнів соціальних ризиків і соціального виключення приріст рівня розвитку соціального і трудового потенціалів становить близько 9%, позитивні зрушення за демографічною складовою та санітарним станом, здоров'ям населення супроводжуються збільшенням потенціалів, відповідно, на 2,38% і 2,87%, а зростання матеріальної забезпеченості населення зумовлює приріст інтегрального показника на 1,89%.

Таблиця 1

Оцінка впливу внутрішніх складових на відносну зміну інтегрального показника соціального і трудового потенціалів *

Внутрішні складові інтегрального показника соціального і трудового потенціалів	Субіндекси за складовими (I_k)	Вплив на зміну інтегрального показника (%)		
		2016/2007 рр.	2016/2013 рр.	2013/2007 рр.
Демографічна	I_1	2,38	-3,6	6,44
Здоров'я та санітарний стан населення	I_2	2,87	-1,26	4,294
Матеріальна забезпеченість і бідність	I_3	1,89	-2,63	4,863
Соціально-трудова сфера	I_4	-0,388	-1,92	1,785
у тому числі:				
зайнятість	$I_{4.1}$	-2,122	-0,672	-1,361
соціально-трудові відносини	$I_{4.2}$	1,43	-2,747	4,543
Освіта, культура, інформаційно-комунікативні послуги	I_5	-8,484	-5,463	-2,302
Соціальна згуртованість та єдність	I_6	-3,673	1,211	-5,044
Соціальні ризики та соціальні виключення	I_7	8,95	3,223	5,303
Соціальна інфраструктура	I_8	-8,1	-5,234	-2,173
Темпи зміни інтегрального показника соціального і трудового потенціалів	$I_{стп}$	-4,56	-15,7	13,166

* Розраховано авторами.

Одночасно склалась і зворотна тенденція з оцінкою впливу тих складових, ситуація за якими істотно погіршилася. Найбільш вагомими втратами розвитку соціального і трудового потенціалів пов'язані з падінням субіндексу оцінки освіти, культури та інформаційно-комунікативних послуг. За останні 10 років ці втрати становлять близько 8,5%. Втрати рівня соціального і трудового потенціалів на 8,1% пов'язані з соціальною інфраструктурою, падіння рівнів інтегрального показника на 3,7% зумовлено зниженням рівня соціальної згуртованості та єдності. Соціально-трудова сфера в цілому на 0,39% гальмує можливості розвитку соціального і трудового потенціалів – в основному за рахунок значного погіршення ситуації за зайнятістю.

Розроблена й апробована методика визначення інтегрального показника та оцінки впливу окремих складових на його зміну дозволяє проаналізувати, як змінювався їх вплив за окремі періоди, зокрема, з урахуванням подій в Україні протягом 2014–2016 рр. До 2013 р. мало місце істотне підвищення рівнів соціального

і трудового потенціалів (темп приросту становив 13,17%), а основні чинники такого збільшення були сформовані за демографічною складовою (6,44%), соціальними ризиками та соціальними виключеннями (5,3%); від 4,3 до 4,9% приросту забезпечувалося в підсистемах “Здоров’я та санітарний стан населення”, “Матеріальна забезпеченість, бідність” і “Соціально-трудова відносини”. У 2007–2013 рр. гальмівні чинники склалися в підсистемах “Соціальна згуртованість та єдність” (–5,0%), “Освіта, культура, інформаційно-комунікативні послуги” (–2,3%), “Соціальна інфраструктура” (–2,17%) та “Зайнятість” (–1,36%).

Одночасно порівняння відповідних характеристик за 2014–2016 рр. дозволяє оцінити втрати соціального і трудового потенціалів, а також ідентифікувати, за якими складовими ці втрати найбільшою мірою склалися внаслідок подій в АР Крим і на Сході України. У цілому зниження рівня розвитку потенціалів за три роки становить 15,7%. При цьому, як видно з наведених розрахунків (рис. 2), у шести з восьми внутрішніх складових сформувалися негативні чинники, які не тільки загальмували можливості розвитку соціального і трудового потенціалів, а й “відкинули” їх рівень на десятиліття.

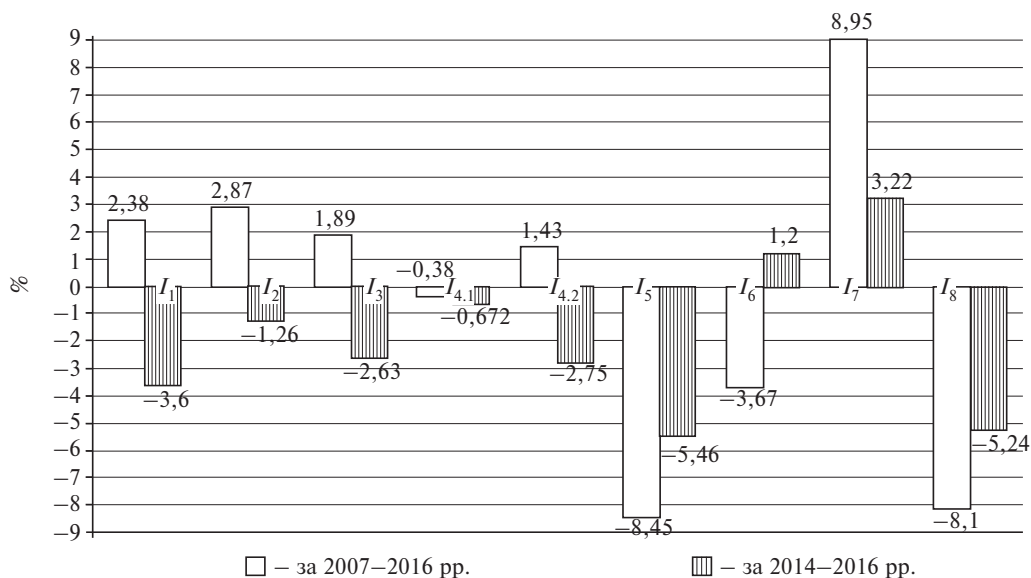

Рис. 2. Порівняння відносного впливу складових на зміну інтегрального показника соціального і трудового потенціалів у 2007–2016 і 2014–2016 рр.

Найбільший негативний вплив мають чинники в підсистемах “Освіта, культура, інформаційно-комунікативні послуги” (–5,46%), “Соціальна інфраструктура” (–5,24%), “Демографічна” (–3,6%), “Матеріальна забезпеченість, бідність” (–2,63%), “Соціально-трудова сфера” (–1,92%), у тому числі “Зайнятість” (–0,672%) і “Соціально-трудова відносини” (–2,75%), “Здоров’я та санітарний стан населення” (–1,26%). Позитивні зрушення мали місце лише за складовою “Соціальні ризики та соціальне виключення” (3,22%). Незвичайна ситуація склалась із зміною напрямку впливу на розвиток соціального і трудового потенціалів субіндексу за підсистемою “Соціальна згуртованість та єдність”. Якщо за 2007–2013 рр. саме за цією підсистемою формувалися чинники, які гальмували можливості його розвитку, то за 2013–2016 рр. вони вже почали позитивно впливати на зміну рівнів інтегрального показника. На наш погляд, така трансформація впливу чинників, які визначають соціальну згуртованість та єдність, спричинена саме процесами, що пов’язані з воєнним конфліктом і подіями у Криму та на Сході

України. Прояви соціальної згуртованості та єдності, посилення громадської активності зумовлені, насамперед, загрозами втрати країни, вони супроводжуються формуванням соціальної свідомості та відповідальності громадян за свою державу, її безпеку та незалежність, що набуло проявів в інтенсивному розвитку волонтерського руху, благодійності та формуванні громадянського суспільства.

За вихідними гіпотезами та розробленою авторською методикою оцінки обсягів резервів зростання інтегрального показника соціального і трудового потенціалів загальні обсяги резервів визначаються для тих показників, які виступають гальмівними чинниками їх розвитку та мали негативну тенденцію у 2007–2016 рр. У такому контексті резерви визначаються як компенсація втрат ресурсів за кожним чинником формування та розвитку соціального і трудового потенціалів, які можуть бути активізовані для забезпечення економічного зростання. На даному етапі дослідження йдеться лише про нівелювання негативного впливу чинників на розвиток потенціалів, за рахунок чого і формуються відповідні резерви.

За кожним індикатором розраховуються обсяги резервів як відхилення максимального нормованого значення, яке досягнуто за досліджуваній період, від нормованого значення показника за 2016 р., або за рік, станом на який розраховуються обсяги резервів. Їх сума за кожною складовою зважується на коефіцієнт “вкладу” відповідної складової в загальний приріст інтегрального показника; загальний обсяг резерву підвищення рівня соціального і трудового потенціалів ($\Delta R_{\text{стп}}$) розраховується як загальна сума резервів, сформованих за кожною складовою (табл. 2).

Таблиця 2

Резерви підвищення рівня соціального і трудового потенціалів за окремими внутрішніми складовими *

№	Внутрішні складові	Обсяги резервів підвищення рівня соціального і трудового потенціалів	
		$\Delta R_{\text{стп}}/I_k$ (%)	питома вага складової в загальному обсягу резерву (%)
1.	Демографічна	1,97	4,4
2.	Здоров'я, санітарний стан населення	4,26	9,5
3.	Матеріальна забезпеченість	5,25	11,7
4.	Соціально-трудова сфера	10,05	22,4
	у тому числі:		
4.1	зайнятість	6,55	14,6
4.2	соціально-трудові відносини	3,5	7,8
5.	Освіта, культура та інформаційно-комунікативні послуги	3,83	8,5
6.	Соціальна згуртованість та єдність	7,06	15,6
7.	Соціальні ризики та соціальне виключення	4,53	10,0
8.	Соціальна інфраструктура	8,05	17,9
	Усього $\Delta R_{\text{стп}}$ (%)	45,0	100,0

* Розраховано авторами.

За рахунок нівелювання негативного впливу чинників, що гальмують розвиток соціального і трудового потенціалів, загальні обсяги резерву, за оцінкою, можуть скласти 45% приросту $I_{\text{стп}}$. При цьому найвагоміші резерви зосереджені за підсистемою “Соціальна інфраструктура”, їх частка в загальному обсягу резервів становить 17,9%. Друге місце посідає підсистема “Соціальна згуртованість і єдність”, а на третьому – “Зайнятість”. За кожною складовою деталізовано чинники, які найбільшою мірою визначають резерви за умови їх активізації та мобілізації (табл. 3).

Таблиця 3

**Основні чинники збільшення соціального і трудового потенціалів
у забезпеченні економічного зростання ***

Внутрішня складова	Чинники формування резерву збільшення соціального і трудового потенціалів
1. Демографічна	– старіння населення; – вплив населення з країни
2. Здоров'я, санітарний стан	– інвалідність серед дітей віком до 17 років і серед усього населення; – життєвий потенціал; – трудовий потенціал
3. Матеріальна забезпеченість, бідність	– сукупні середньомісячні витрати домогосподарств на оплату ЖКП; – сукупні витрати домогосподарств на неспоживчі товари та послуги; – середньодушові еквівалентні загальні доходи (дол. за ПКС); – коефіцієнт фондів за загальними доходами; – доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості
4. Соціально-трудова сфера, у тому числі:	
4.1. Зайнятість	– навантаження на 1 робоче місце професіоналів, фахівців і технічних спеціалістів; – зайняті на малих підприємствах і фізичні особи-підприємці; – тяжкість виробничого травматизму; – рівень зайнятості та економічної активності у працездатному віці; – зайнятість у неформальному секторі та неповна зайнятість
4.2. Соціально-трудові відносини	– середньомісячна заробітна плата (в доларовому еквіваленті за ринковим курсом НБУ); – частка осіб, які в 14–35 років мають професійно-технічну освіту; – частка осіб, які підвищили свою кваліфікацію або навчені нових професій
5. Освіта, культура та інформаційно-комунікативні послуги	– чисельність учнів, студентів, аспірантів і докторантів, які навчаються у відповідних навчальних закладах; – загальні витрати на освіту (в тому числі % до ВВП), у структурі загальних витрат домогосподарств, у розрахунку на 1 учня/студента; – кількість населення, що займається спортом, у тому числі кількість дітей, які навчаються в ДСШ; – активність відвідування культурних закладів
6. Соціальна згуртованість і єдність	– міграційні настрої; – політична свобода; – дестабілізаційний протестний потенціал; – дезорієнтація населення у правовому полі, що постійно змінюється
7. Соціальні ризики та соціальне виключення	– рівень пенсійного забезпечення; – рівень злочинності
8. Соціальна інфраструктура	– забезпеченість освітніми закладами всіх видів; – забезпеченість медичним персоналом і лікарняними ліжками; – обсяги та інтенсивність пасажироперевезень

* Розраховано авторами за результатами проведеного дослідження.

Так, за демографічною складовою резерви передбачають зниження рівня старіння населення, за підсистемою “Здоров'я та санітарний стан населення” основні резерви пов'язані із зниженням рівня інвалідності як усього населення, так і дитячої. За підсистемою “Матеріальна забезпеченість, бідність” основні резерви зосереджені у зміні структури витрат домогосподарств, а в соціально-трудої сфері пов'язані із зменшенням навантаження на 1 робоче місце професіоналів, фахівців і технічних спеціалістів, забезпеченням підвищення рівня зайнятості на малих підприємствах і фізичних осіб-підприємців. Істотні резерви також пов'язані із зниженням тяжкості виробничого травматизму. За складовою “Освіта, культура та

інформаційно-комунікативні послуги” основні резерви зосереджено на забезпеченні зростання кількості учнів і студентів у всіх навчальних закладах і збільшенні витрат на освіту за всіма джерелами фінансування.

За підсистемою “Соціальна згуртованість та єдність” основні резерви зростання інтегрального показника розвитку соціального і трудового потенціалів пов’язані із забезпеченням політичної свободи, формуванням серед населення політичної та громадської активності, зниженням міграційних настроїв. За складовою “Соціальні ризики та соціальне виключення” формування резервів можливе за рахунок підвищення рівня пенсійного забезпечення та зменшення злочинності. Резерви, які можуть бути мобілізовані за підсистемою “Соціальна інфраструктура”, найбільшою мірою зосереджено в забезпеченні населення середнім медичним персоналом, лікарняними ліжками, збільшенні кількості вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації та розвитку пасажирського транспорту.

За підсистемою “Соціально-трудова відносина” основні чинники, за якими формуються резерви розвитку трудового потенціалу, визначаються підвищенням якості робочої сили, що безпосередньо пов’язано з освітою. У першу чергу, це забезпечення зростання частки працівників, які підвищили свою кваліфікацію та навчені нових професій, збільшення чисельності учнів і студентів за всіма навчальними закладами та, відповідно, підвищення рівня фінансування освітніх послуг за всіма джерелами. Зниження рівня зайнятості в неформальному секторі, неповна зайнятість супроводжуються падінням прекаріації у сфері зайнятості та формують умови для розвитку трудового потенціалу.

Створення можливостей для реалізації резервів збільшення соціального потенціалу пов’язано з поліпшенням соціально-економічної ситуації, що може супроводжуватися зниженням дестабілізаційного протестного потенціалу та міграційних настроїв. Забезпечення стабільності законодавчого поля та розширення політичних прав і свобод населення також виступають істотним резервом розвитку та реалізації соціального потенціалу як суспільства в цілому, так і окремої людини. За складовою “Соціальні ризики, соціальне виключення” основні резерви можуть бути мобілізовані завдяки поліпшенню пенсійного забезпечення, особливо за критеріями співвідношення середніх розмірів пенсій до прожиткового мінімуму та середньої заробітної плати. Якщо аналізувати резерви зростання соціального і трудового потенціалів за підсистемою “Соціальна інфраструктура”, то основні чинники пов’язано з результатами медичної та освітньої реформ, які зорієнтовано, насамперед, на підвищення якості надання медичних та освітніх послуг.

Висновки

1. Основні закономірності зміни рівня соціального і трудового потенціалів у цілому за весь період дослідження відповідають тенденціям зміни макроекономічних показників економічного розвитку, а саме зростання до початку світової фінансової кризи (2007–2008 рр.) і в період відновлення економічного зростання після виходу з неї (2011–2013 рр.) та істотне падіння з середини 2014 р. та донині.

2. Досягнутий рівень соціального і трудового потенціалів за весь період дослідження змінювався в межах від 0,547 (2013 р.) до 0,461 (2016 р.), а в цілому за 10 років має місце його зниження на 4,6%. Виходячи з теоретично можливих меж його зміни (від 0 до 1), у країні склався досить помірний рівень розвитку потенціалів, до того ж станом на 2016 р. країна відкинута на десятиріччя назад у забезпеченні умов формування та розвитку соціального і трудового потенціалів.

3. Позитивні зрушення в забезпеченні умов формування та розвитку соціального і трудового потенціалів склалися у підсистемі “Соціальні ризики та соціальне виключення”, за демографічною складовою та за рівнем матеріальної забезпеченості, а також за складовими підсистемами “Здоров’я та санітарний стан населення”. Дестимулюючими підсистемами, за якими гальмується розвиток соціального і трудового потенціалів, є такі: “Освіта, культура та інформаційно-комунікативні послуги”, “Соціальна інфраструктура”, “Соціально-трудова сфера” і “Соціальна єдність та згуртованість”.

4. За розробленою методикою окреслено обсяги резервів збільшення соціального і трудового потенціалів для гальмівних показників. Резерви визначено як компенсація втрат ресурсів за кожним чинником формування та розвитку соціального і трудового потенціалів, вони можуть бути мобілізовані в забезпеченні економічного зростання. Найбільші за структурою обсяги резервів зосереджено за складовими соціальної інфраструктури, соціальної згуртованості та єдності, в соціально-трудовій сфері, а загальні обсяги резервів становлять 45% підвищення рівня інтегрального показника.

5. Аналітичні можливості визначення резервів зростання рівнів соціального і трудового потенціалів як за кожною внутрішньою складовою, так і за окремими чинниками дають можливість визначити пріоритетність тих з них, за якими можуть бути мобілізовані резерви для забезпечення економічного зростання.

Список використаної літератури

1. Амоша О.І., Новікова О.Ф., Антонюк В.П., Залознова Ю.С. Соціальний потенціал сталого розвитку: інноваційні механізми формування та використання : моногр. – Донецьк : Ін-т економіки пром-сті НАН України, 2014. – 478 с.
2. Антонюк В.П., Гривевська С.М., Прогнімак О.Д. Гідний рівень та якість життя населення в контексті формування соціального потенціалу сталого розвитку : наук. доп. – Донецьк : Ін-т економіки пром-сті НАН України, 2012. – 80 с.
3. Штырбул С.А. Социальный капитал и социальный потенциал: субъекты и функции : автореф. дис. ... канд. экон. наук. – М. : МГУ, 2010. – 27 с.
4. Гринкевич С.С. Формування трудового потенціалу: проблеми та напрями забезпечення його розвитку / Зб. наук.-техн. пр. Нац. лісотехнічного ун-ту України. – 2006. – Вип. 16.3. – С. 168–171.
5. Васильченко В.С., Гриненко А.М., Гришнова О.А. Управління трудовим потенціалом : навч. посіб. – К. : КНЕУ, 2005. – 403 с.
6. Вербицкий А.А., Ларионова О.Г. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции. – М. : Логос, 2011. – 336 с.
7. Черніченко В.В. Економічні чинники відтворення трудового потенціалу аграрної сфери : автореф. дис. ... канд. економ. наук. – К. : Об’єдн. ін-т економіки НАН України, 2005. – 20 с.
8. Мельничук О.П. Погляд на розвиток трудового потенціалу крізь призму української системи освіти // Вісник Житомирського держ. технол. ун-ту. – 2012. – № 1 (59). – Ч. 2 – С. 164–171 (Серія: Економічні науки).
9. Кравченко М.В. Проблеми та перспективи розвитку трудового потенціалу України: регіональний вимір // Державне будівництво. – 2007. – № 1(2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2007_1%282%29__22.
10. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. 4-е изд. – Минск : ООО “Новое знание”, 2000. – 536 с.
11. Магдич А.С. Вплив соціальних факторів на економічне зростання: вітчизняний аспект // Економічний нобелівський вісник. – 2015. – № 1 (8). – С. 68–78 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://econforum.duan.edu.ua/images/stories/Files/2015/11.pdf>.

12. Луценко Я.В., Кримова М.О. Соціальний потенціал регіонів України: оцінка та можливості розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/1306/1333.

References

1. Amosha O.I., Novikova O.F., Antonyuk V.P., Zaloznova Yu.S. *Sotsial'nyi Potentsial Staloho Rozvytku: Innovatsiini Mekhanizmy Formuvannya ta Vykorystannya* [Social Potential for Sustainable Development: Innovative Mechanisms for Formation and Use]. Donetsk, Institute of Industrial Economics of the NAS of Ukraine, 2014 [in Ukrainian].
2. Antonyuk V.P., Grinevs'ka S.M., Prognimak O.D. *Hidnyi Riven' ta Yakist' Zhyttya Naseleennya v Konteksti Formuvannya Sotsial'noho Potentsialu Staloho Rozvytku. Nauk. dop.* [A Decent Level and Quality of Life of the Population in the Context of Forming the Social Potential of Sustainable Development. Scientific report]. Donetsk, Institute of Industrial Economics of the NAS of Ukraine, 2012 [in Ukrainian].
3. Shtyrbul S.A. *Sotsial'nyi kapital i sotsial'nyi potentsial: sub"ekty i funktsii* [Social capital and social potential: subjects and functions]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow, 2010 [in Russian].
4. Grynkevych S.S. *Formuvannya trudovoho potentsialu: problemy ta napryamy zabezpechennya ioho rozvytku* [Formation of labor potential: problems and directions of ensuring its development]. *Zbirnyk nauk.-tekhn. prats' Nats. lisotekhnichnoho un-tu Ukrainy – Collection of scientific and technical works of Ukrainian National Forestry University*, 2006, Iss. 16.3, pp. 168–171 [in Ukrainian].
5. Vasyl'chenko V.S., Grynenko A.M., Grishnova O.A. *Upravlinnya Trudovym Potentsialom* [Management of Labor Potential]. Kyiv, KNEU, 2005 [in Ukrainian].
6. Verbitskii A.A., Larionova O.G. *Lichnostnyi i Kompetentnostnyi Podkhody v Obrazovanii: Problemy Integratsii* [Personal and Competence Approaches in Education: Problems of Integration]. Moscow, Logos, 2011 [in Russian].
7. Chernichenko V.V. *Ekonomichni chynnyky vidtvorennya trudovoho potentsialu agrarnoi sfery* [Economic factors of reproduction of the labor potential of the agrarian sphere]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv, United Institute of Economics of the NAS of Ukraine, 2005 [in Ukrainian].
8. Mel'nychuk O.P. *Poglyad na rozvytok trudovoho potentsialu kriz' pryzmu ukrains'koi systemy osvity* [A look at the development of labor potential through the prism of Ukrainian education system]. *Visnyk Zhytomyrs'koho derzh. tekhnol. un-tu – The Journal of Zhytomyr State Technological University*, 2012, No. 1 (59), Part 2, pp.164–171 [in Ukrainian].
9. Kravchenko M.V. *Problemy ta perspektyvy rozvytku trudovoho potentsialu Ukrainy: rehional'nyi vymir* [Problems and prospects of development of labour potential of Ukraine: regional measurement]. *Derzhavne budivnytstvo – State building*, 2007, No. 1 (2), available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2007_1%282%29__22 [in Ukrainian].
10. Savitskaya G.V. *Analiz Khozyaistvennoi Deyatel'nosti Predpriyatiya* [Analysis of Economic Activity of an Enterprise]. Minsk, “Novoe znanie” Ltd., 2000 [in Russian].
11. Magdich A.S. *Vplyv sotsial'nykh faktoriv na ekonomichne zrostannya: vitchyznyanyi aspekt* [Influence of social factors on economic growth: the national aspect]. *Ekonomichnyi nobelivs'kyi visnyk – Economic Nobel Bulletin*, 2015, No. 1 (8), pp. 68–78, available at: <http://econforum.duan.edu.ua/images/stories/Files/2015/11.pdf> [in Ukrainian].
12. Lutsenko Ya.V., Krymova M.O. *Sotsial'nyi potentsial rehioniv Ukrainy: otsinka ta mozhlyvosti rozvytku* [Social potential of the regions of Ukraine: assessment and development opportunities], available at: jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/1306/1333 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 23 жовтня 2018 р.
The article was received by the Editorial staff on October 23, 2018.